

مقایسه محتوای آموزشی گرایش مبانی نظری اسلام درس اندیشه اسلامی ۲ در آموزش و پرورش و آموزش عالی^۱

مقاله پژوهشی
اصیل
*Original
Article*

اکرم رحیمی،*^۲ سید محمدرضا محمود پناهی^۳

چکیده

مقایسه محتوای دروس آموزشی نقش بسزایی در بهبود کیفیت محتوا و اثربخشی آن در یادگیری دارد. **هدف:** مسئله پژوهش حاضر، مقایسه محتوای آموزشی درس اندیشه اسلامی ۲ در آموزش عالی با کتب آموزش و پرورش بود. **روش:** این پژوهش به روش تحلیلی توصیفی و به صورت مقایسه‌ای و کیفی، میزان تطابق موضوعات و محتوای آموزشی درس مذکور را با مفاهیم مشابه در مقاطع ابتدایی و متوسطه اول و دوم بررسی کرده است. بررسی داده‌ها از کتابهای هدیه و پیامهای آسمانی، دین و زندگی و اندیشه اسلامی ۲، صفحه به صفحه به صورت مشاهده مستقیم بود. تطبیق در سه حوزه پیامبر، امام و ولایت؛ و تکرار محتوا بر سه مبنای اجمال و تفصیل، تغییرات و نوآوری، تکرار در مفاهیم و واژه‌ها بود. **یافته‌ها:** در حوزه نبوت، تکرار بر اساس قاعده اجمال و تفصیل است؛ در اعجاز قرآن، تکرار در مفاهیم است و نیازمند بازنگری؛ در امام‌شناسی، اجمال و تفصیل است، اما بالعکس و در حوزه ولایت، تکرار در مفاهیم است و نیازمند بازنگری. **نتیجه:** نتایج پژوهش زمینه‌ساز رشد محتوای آموزشی در مقاطع مختلف به منظور تأثیرگذاری بیشتر و عاملی برای سهولت و کمک به مؤلفان در تولید محتوای آموزشی با هدف کشف لایه‌های جدید در تکرار محتواست.

واژگان کلیدی: اندیشه اسلامی ۲، تطبیق دروس، آموزش عالی، آموزش و پرورش، تکرار محتوا.

◆ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸

۱. این مقاله حاصل بخشی از طرح پژوهشی با عنوان: «بررسی و استخراج اشتراکات مجموعه دروس عمومی مورد تدریس در دوره‌های ابتدایی، متوسطه اول و دوم وزارت آموزش و پرورش با دروس عمومی مورد تدریس در دانشگاهها و مراکز آموزش عالی از نظر متنی، موضوعی و محتوایی» به درخواست معاونت محترم نظارت و ارزیابی امور فرهنگی و اجتماعی سازمان بازرسی کل کشور است.

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه پیام نور. تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Akram.rahimi@pnu.ac.ir

۳. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه پیام نور. تهران، ایران. Smpnanhi@pnu.ac.ir

الف) مقدمه

گرایش مبانی نظری اسلام مشتمل بر دو کتاب اندیشه اسلامی ۱ و اندیشه اسلامی ۲ است. کارایی و کارآمدی این دروس در آموزش عالی، منوط به کیفیت منابع و توانمندی مدرّسان در ارتقای دانش (عقل) و بینش (قلب) یادگیرنده برای درک و شناخت معارف بلند و غنی اعتقادی و رفتاری اسلام است. این دروس به منظور ارتقای اعتقادی و دین‌شناخت در حیطه رشد عقلانی یادگیرنده و تعمیق بخشی در فهمیدن، کاربرد، تجزیه و تحلیل و توانایی استدلال و داوری است که در پرتو آموزه‌های دینی، از یک طرف به پرورش اندیشه دانشجویان و عرصه‌های مادی و معنوی می‌انجامد و از طرف دیگر، به ایجاد باور در کارکردهای گوناگون فردی و اجتماعی دین می‌رسد. به منظور تحقق بخشیدن حوزه‌های هدایتی فردی و حوزه اجتماع، از این نظر که آموزه‌های دین به حقیقت انسان و نیازهای او توجه خاص دارد؛ لذا با تقویت کیفی این دروس در شرایط خاص کشور- روبه‌رویی با تهاجم فرهنگی و جنگ نرم و تحریم اقتصادی- می‌بایست دقت دوچندان شود.

در این پژوهش به روش تحلیلی توصیفی، مقایسه‌ای و کیفی، میزان تطابق موضوعات و محتوای آموزشی مبانی نظری اسلام در آموزش عالی، به ویژه درس اندیشه اسلامی ۲، با موضوعات و مفاهیم مشابه در سه دوره آموزش و پرورش برای دانش‌آموزان مقاطع ابتدایی و متوسطه اول و دوم (نظری، فنی حرفه‌ای و کار و دانش) بررسی شده است.

۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

پژوهش حاضر به منظور بهره‌وری بهینه در محتوای آموزشی و رشد کیفی دانش و فنآوری در «آموزش و پرورش» و «آموزش عالی» است که رسالت اصلی خود را رشد بینش‌ها، اندیشه‌ها، گرایش‌ها و منش‌ها در منبع بی‌بدیل اسلام و معارف اسلامی در عصر جهانی شدن قلمرو نفوذ اندیشه‌های بشری می‌داند. در خصوص اهمیت و ضرورت انجام چنین پژوهشی، گفتنی است که دروس معارف اسلامی به ویژه دروس اندیشه اسلامی از مبنایی‌ترین مباحث دین‌شناخت برای دانش‌آموزان و دانشجویان‌اند؛ لذا دقت نظر در محتوای کتابهای مربوطه نه تنها مهم است، بلکه ضرورت خاص دارد. در بازخوردهای شفاهی و کتبی بارها این مطلب شنیده و دیده شده که محتوایی که ارائه می‌شود تکراری است؛ از این رو، در بازنگری محتوای آموزشی دروس معارف و توجه به موضوعات انتخابی و محتوایی که ارائه می‌شود، لازم است مسئله «تکرار محتوا» با نگاه ظریف و تیزبینانه بررسی شود تا روشن شود «تکرار محتوا» بر اساس قاعده و قانون خاصی انجام شده یا سطحی است. از این رو، برای

مقایسه محتوای آموزشی گرایش مبانی نظری اسلام درس اندیشه ... ۳۳

اثر بخشی تدریس این دروس در آموزش عالی و آموزش و پرورش، کیفیت مناسب منابع درسی ضرورت می‌یابد تا هم جنبه باورمندی و اعتقادی فرزندان این مرز و بوم تقویت شود، هم کارکردهای فردی و اجتماعی دین در رفتارها ظهور و بروز داشته باشد. لذا مقایسه دروس در هر دو دوره بررسی شد.

۲. اهداف پژوهش

هدف پژوهش حول سه محور ذیل است:

- استخراج «تکرار محتوا» در محتوای درسی مربوط به اندیشه اسلامی ۲ از آموزش و پرورش تا آموزش عالی؛
- تطبیق «تکرار محتوا» در همه دوره‌ها؛
- تحلیل «تکرار محتوا» بر اساس طرح روشمند؛ اجمال و تفصیل - تغییرات و نوآوری - تکرار در مفاهیم و واژه‌ها.

پژوهش حاضر در صدد ایجاد این نگرش است که چون مباحث دروس معارف اصیل و بنیادی‌اند، تکرار در آنها وجود دارد؛ اما می‌توان با استخراج محتواهای تکراری بدون قاعده و سطحی، از آسیب سطحی‌نگری به مباحث اعتقادی و اندیشه‌ای جلوگیری کرد تا محتوای دین‌شناخت با عمق بهتری در جان یادگیرنده بنشیند.

۳. بیان مسئله اصلی

مسئله این پژوهش، مقایسه محتوای آموزشی گرایش مبانی نظری اسلام درس اندیشه اسلامی ۲ در آموزش عالی با کتب آموزش و پرورش است. بدین منظور، به روش تحلیلی توصیفی و به صورت مقایسه‌ای و کیفی، میزان تطابق موضوعات و محتوای آموزشی درس اندیشه اسلامی ۲ را با مفاهیم مشابه در مقاطع ابتدایی و متوسطه اول و دوم بررسی کرده است. به عبارت دیگر؛ «تکرار محتوا» در هر دو دوره آموزش عالی و آموزش و پرورش مقایسه شده است. تکرارها و موارد مشابه اگر بدون قاعده و سطحی باشند، می‌توانند سبب کاهش تأثیرگذاری این دروس شوند؛ لذا با استخراج محتواهای تکراری و بررسی و تحلیل آنها می‌توان مسیر روشمند و هدفمندی را طراحی کرد تا از هدف اصلی که ارتقا و تعمیق اعتقادی و دین‌شناخت برای یادگیرنده است، دور نماند.

۴. چارچوب نظری

این پژوهش به مفاهیم کلیدی «تکرار محتوا» در درس اندیشه اسلامی ۲ توجه خاص دارد. همچنین مباحث کلیدی نبوت، امامت و ولایت، دقت خاص شده است. چارچوب نظری پژوهش حاضر از این زاویه نگاه می‌شود که تکرارها به چند دسته ذیل تقسیم می‌شوند:

- تکرار تدریجی که بر اساس قاعده اجمال و تفصیل باشد؛ تکرار بر این اساس، ضروری است و نه تنها خسته کننده نیست، بلکه به صورت کیفی نقش مؤثری در یادگیری دارد.

- تکرار محتوا با تغییرات و نوآوری.

- تکرار محتوا هم در مفاهیم و هم در واژه‌ها.

بر این اساس، «تکرار» در مقاطع پلکانی از ابتدایی تا آموزش عالی، می‌تواند مثبت و اثربخش باشد، اگر سبب کشف لایه‌های جدید از محتوای آموزشی شود. اما اگر تکرار، سطحی و روشمند نباشد، روند تأثیرگذاری کاهش می‌یابد. در این پژوهش، تکرارها در چارچوب مذکور بررسی می‌شوند تا با مقایسه موضوعات و محتوای مشابه، به ویژه تکرار محتوا، هم در مفاهیم و هم در واژه‌ها و تبدیل آنها به محتواهایی که با تغییرات و نوآوری همراه اند، بتوان فهم عمیق را به صورت روشمند نتیجه گرفت. برای نمونه، در موضوع بنیادی «نبوت» که در تمامی مقاطع آموزشی تکرار شده، لازم است تکرار به صورت روشمند طراحی شود و مسیر موضوع از فهم احساسی و داستان گویی تا فهم تدریجی، منطقی، تحلیلی و استدلالی، تطبیقی و تحقیقی، به صورت هدفمند سیر پلکانی خود را طی کند. بنابر این، محتوا از یک طرف می‌تواند تکرار باشد و از طرف دیگر، لایه‌های پنهان و جدیدی از مبحث نبوت را بنمایاند.

۵. پیشینه و نوآوری موضوع

در تمام پژوهشهای انجام شده، بررسی‌ها در رابطه با درس اندیشه اسلامی ۲ است که صرفاً مربوط به دروس معارف در آموزش عالی است و در هیچ پژوهشی تطبیق اندیشه اسلامی ۲ با دروس آموزش و پرورش در سه مقطع ابتدایی و متوسطه اول و متوسطه دوم یافت نشد. لذا چنین پژوهشی، نو و بدون پیشینه است و در عین حال بسیار کاربردی. در ادامه به برخی از پژوهشها که صرفاً در رابطه با اندیشه اسلامی ۲ است، اشاره می‌شود.

عبادی در مقاله «آسیب شناسی محتوای دروس معارف اسلامی دانشگاهها؛ گرایش مبانی نظری اسلام»، تدوین دروس مبانی نظری را نیازمند بازنگری دانسته است؛ زیرا معتقد است

مقایسه محتوای آموزشی گرایش مبانی نظری اسلام درس اندیشه ... ۳۵

تدوین محتوا بدون توجه به ابعاد شناختی نگرشی و مهارتی صورت گرفته است. البته چنین پژوهشی را با تطبیق دیدگاه شهید مطهری انجام داده است (عبادی، ۱۳۹۶: ۱۷۸-۱۵۷). محبی در مقاله «بررسی عوامل مؤثر بر برنامه درسی نهفته درس اندیشه اسلامی دوره کارشناسی و ارائه کارهایی جهت بهبود»، عوامل مختلفی را از جمله عوامل اجتماعی و جغرافیایی، به صورت نهفته در کارایی دروس معارف اثرگذار می‌داند. رویکرد این مقاله به صورت کمی و جامعه آماری آن، دانشجویان ورودی ۸۹-۱۳۸۸ یکی از دانشگاههای تهران است. (محبی، ۱۳۹۸: ۸۸-۶۰)

ب) روش پژوهش

در این پژوهش به روش تحلیل کیفی، مفاهیم و موضوعات و محتوای دروس ابتدایی، متوسطه اول و دوم و کتب مبانی نظری اسلام، به ویژه اندیشه اسلامی ۲، استخراج و تطبیق داده شده است. روش استفاده شده در جمع آوری داده‌ها، مبنی بر مشاهده مستقیم از تمام صفحات کتابهای ذکر شده است. لذا داده‌های استفاده شده، قابل اعتماد و دقیق‌اند. در تجزیه و تحلیل داده‌ها، به تکرار مفاهیم و محتوای معرفتی دقت بسیار شده است؛ از این لحاظ که محتوا تأثیر خود را داشته باشد.

یکی از محدودیتها و مشکلاتی که در انجام این تحقیق حاصل شد، آن است که محتوای آموزشی آموزه‌های دینی علاوه بر مدارس و دانشگاهها، از طریق رسانه‌ها یا اماکن مذهبی و مراسم مذهبی نیز یادآوری می‌شود. پس از این نظر که تکراری بودن محتوا گاهی مربوط به دروس آموزشی نیست، بلکه مربوط به کاربرد آن در زندگی اجتماعی است؛ لذا دقت بیشتری برای تحلیل داده‌ها لازم بود و به تبع آن، زمان بیشتری نیز به خود اختصاص داد.

ج) مقایسه تطبیقی گرایش مبانی نظری اسلام، موضوعات مربوط به درس اندیشه اسلامی ۲

۱. تطبیق داده‌ها؛ تکرار مطالب و دروس در آموزش و پرورش و آموزش عالی

جدول ۱: تطبیق داده‌ها و مطالب و دروس در سه دوره ابتدایی، متوسطه اول و دوم و آموزش عالی

آموزش عالی (درس اندیشه اسلامی ۲)	آموزش و پرورش (ابتدایی، متوسطه اول، متوسطه دوم)
پیامبران: تفصیل و مبسوط (۷۳-۶۴)؛ بسط رسالت و پیامبری است از لحاظ عقلی.	پیامبران خدا (خلاصه) (دوم ابتدایی: ۳۱؛ سوم ابتدایی: ۱۴)؛ حضرت موسی (خلاصه)؛ بهترین راهنمایان (ششم ابتدایی: ۱۴)

۱۴؛ ستون دین (خلاصه) (هفتم: ۱۱۷)؛ راهنمایان الهی (نهم: ۳۳)؛ هدایت الهی (یازدهم: ۶)؛ تداوم هدایت (یازدهم: ۱۶).	
روشن ترین شب (خلاصه) (سوم ابتدایی: ۶۹)؛ شناخت قرآن (خلاصه) (پنجم ابتدایی: ۴)؛ پیامبر رحمت (خلاصه) (هفتم: ۶۳)؛ اسوه فداکاری و عدالت (هفتم: ۷۵)؛ آخرین پیامبر (یازدهم: ۲۸)؛ معجزه جاودان (یازدهم: ۴۰)؛ مسئولیتهای پیامبر (یازدهم: ۵۴).	ویژگی پیامبر (خاتمیت، قرآن معجزه جاوید): تکرار (۷۷-۷۴)
اهل بیت پیامبر (خلاصه) (دوم ابتدایی: ۴۴)؛ امامت، تداوم رسالت (یازدهم: ۸۲).	امامت و امام شناسی: تکرار و کمی تفصیل و مبسوط
یک جهان جشن (عید غدیر) (پنجم ابتدایی: ۶۳)؛ پیوندی جاودان (هشتم: ۴۱)؛ روزی که اسلام کامل شد (هشتم: ۴۹)؛ جان و جانشین پیامبر (یازدهم: ۹۶).	امامت امام علی (ع) و فرزندان ایشان: تکرار (۱۴۱)
در انتظار ظهور (یازدهم: ۱۵۶).	مهدویت و منجی گرایی: تکرار و کمی مبسوط (۱۵۵) انتظار، ظهور و حکومت مهدوی: تکرار و کمی مبسوط (۱۶۸)
دوران غیبت (خلاصه) (ششم ابتدایی: ۵۶)؛ رهبری در دوران غیبت (نهم: ۵۵)؛ عصر غیبت امام زمان (عج) (یازدهم: ۱۴۸)؛ مرجعیت و ولایت فقیه (یازدهم: ۱۷۰).	چیستی و مبانی ولایت فقیه: تکرار و کمی مبسوط (۱۷۹)
رهبری و مردم (یازدهم: ۱۸۰).	ولایت فقیه، حکومت و مردم: تکرار (۱۸۸)

۲. تحلیل داده‌ها

در هر سه مقطع تحصیلی ابتدایی، متوسطه اول و متوسطه دوم؛ مباحث، عناوین و موضوعات، نزدیک به درس اندیشه اسلامی ۲ است که به شرح ذیل مشاهده می شود. (جدول ۲)

جدول ۲: ارزیابی کیفی و تحلیلی تطابق دروس مقاطع آموزش و پرورش و گرایش مبانی نظری اسلام، درس اندیشه اسلامی ۲

مقطع تحصیلی	عناوین کتب آموزش و پرورش	عناوین دروس گرایش مبانی نظری اسلام	مطابقت / عدم مطابقت	ارزیابی کیفی و تحلیلی

مقایسه محتوای آموزشی گرایش مبانی نظری اسلام درس اندیشه ... ۳۷

تطابق به صورت اجمال و تفصیل است؛ محتوا در دوره ابتدایی، توصیفی به زبان ساده کودکان و در آموزش عالی، استدلالی و کاربردی بیان شده است.	دارد	اندیشه اسلامی ۲	هدیه‌های آسمان	ابتدایی: اول تا ششم
تطابق به صورت اجمال است؛ محتوا در آموزش عالی، به تفصیل و در پایه‌های متوسطه، به صورت توصیفی و در سطح نوجوانان نگارش یافته است.	دارد	اندیشه اسلامی ۲	پیامهای آسمان	متوسطه اول: هفتم تا نهم
محتوا، توصیفی - تحلیلی و در سطح نوجوانان و جوانان نگارش شده است. در جدول ۲، تطبیق داده‌ها گزارش شده است.	دارد	اندیشه اسلامی ۲	دین و زندگی	متوسطه دوم: دهم تا دوازدهم

ارزیابی حاصل از تطبیق و تحلیل داده‌ها، به شرح ذیل است:

سه کتاب هدیه‌های آسمان، پیامهای آسمان و دین و زندگی، در آموزش عمومی (آموزش و پرورش) و کتاب اندیشه اسلامی ۲ در آموزش عالی، به صورت تطبیقی مقایسه شدند. این تطبیق در همه بخشها و دروس، کاملاً مورد توجه بوده است. موضوعات خداشناسی، پیامبری، امامت، جهان آخرت، آداب و اخلاق اسلامی، احکام، مراسم اسلامی، شخصیت‌های دینی در کتابهای آموزش و پرورش ذکر شده است. تطبیق حاضر در آموزش عالی و آموزش و پرورش در چهار محور دین‌شناسی، پیامبرشناسی، امام‌شناسی و ولایت‌شناسی است و سایر محورهایی که در دروس آموزش عمومی بحث شده، مربوط به اندیشه اسلامی ۱ و اخلاق اسلامی و فرهنگ و تمدن است. یکی از محورهای بسیار با اهمیت، محور دین‌شناسی است که بسیار مورد نیاز است و صرفاً در کتاب اندیشه اسلامی ۲ در آموزش عالی به صورت تخصصی بررسی شده و در کتابهای آموزش و پرورش نیست. بنابر این، تطبیق و تکرار محتوا در عناوین و موضوعات، در سه محور پیامبرشناسی، امام‌شناسی و ولایت فقیه است.

داده‌های مورد تطبیق، بر اساس رعایت قاعده تدریجی، از اجمال تا مباحث مبسوط و مفصل بررسی شد. نتایج نشان داد محتواها با توجه به سطح درک و فهم دانش آموز و دانشجو

تدوین و تألیف شده‌اند. تکرارها در جداول بیان شده، به صورت جزئی و مفصل بیان شده است و اگر تکرار مفاهیم و واژه‌ها بوده، به آن هم توجه شده است. بررسی تطبیق تکرارها در سه محور پیامبر و راهنماشناسی، امام‌شناسی و ولایت‌شناسی به شرح ذیل است:

الف) محور پیامبرشناسی: ۱. پیامبران الهی؛ ۲. حضرت ختمی مرتبت (ص)؛ شامل: یک (خاتمیت، دو) قرآن معجزه جاوید.

ب) محور امام‌شناسی: ۱. امام علی (ع)؛ ۲. اهل بیت (ع)؛ ۳. منجی گرای و حضرت مهدی (عج الله)

ج) محور ولایت فقیه.

تحلیل داده‌ها از لحاظ تکرار تدریجی بر اساس قاعده اجمال و تفصیل، تکرار محتوا با تغییرات و نوآوری و تکرار محتوا در مفاهیم و واژه‌ها به شرح ذیل است.

محور اول: پیامبر و راهنماشناختی

مبحث پیامبر و راهنماشناسی، در دوره ابتدایی به صورت داستان از زندگی پیامبران با بیانی توصیفی تبیین شده است؛ از جمله «جشن میلاد اهل بیت پیامبر (ص)، کودکی پیامبر (ص)، کودکی در آب، روشن‌ترین شب، گل صدبرگ و بهترین راهنمایان» در درسهای این دوره، مسیر یادگیری برای آموزش مسیر علمی خودش را شروع کرده است. برای مثال، در پایه دوم ابتدایی و در درس اهل بیت پیامبر (ص)، مطلب به صورت داستان، اما با رویکرد شناختی و به طور اجمال بیان شده است. در بحث «نماز بخوانیم» و در کل دوره ابتدایی، روند اجمال و تفصیل کاملاً رعایت شده است. در پایه ششم، درس «بهترین راهنمایان»، در رابطه با هدایتگری پیامبر (ص) است که به صورت اجمال و تفصیل بیان شده است. نکته‌ای که لازم است به آن پرداخته شود اینکه، همین مبحث در آموزش عالی و در قسمت پیامبرشناسی بیان شده است؛ اما جامع و کافی نیست. در واقع؛ بر اساس رشد ذهنی دانشجو، تحلیل و استدلال قوی‌تری نیاز است. لذا لازم است برای تفصیل مباحث پیامبرشناسی، به صرف ضرورت اکتفا نشود؛ بلکه شناخت شخصیت پیامبران، به ویژه حضرت ختمی مرتبت بیان شود؛ ویژگی‌های پیامبر و خطابهایی که در قرآن به ایشان شده، در رابطه با پیامبر بودن و رسول بودن ایشان نیز ذکر شود. همچنین یکی از مهم‌ترین مسائلی که ضرورت می‌یابد، بیان چگونگی روشهای پیامبران در امر هدایت؛ اعم از روشهای گفتاری، روش عملی، روش موعظه‌ای و همچنین راه و رسم پیامبر (ص) در امر هدایت است. لازم است توجه به نظر و عمل پیامبر (ص) به

عنوان معیار بیان شود. بنابر این، اگر چه در هر دو دوره، قاعده اجمال و تفصیل رعایت شده؛ اما لازم است در دوره آموزش عالی، تفصیل مباحث، تطبیق و تحلیل پیامبرشناسی به صورت جامع بیان شود.

در مقایسه مبحث پیامبرشناسی در دو دوره، گاهی تکرار محتوا با «تغییرات و نوآوری» همراه است.

یکی از ویژگی‌های کتاب آموزش و پرورش که سبب به‌روز شدن آن می‌شود، نوآوری است که در حال حاضر در آن مشهود است؛ از جمله می‌توان به ورود رمزینها و همچنین پرسش و پاسخ درباره سؤالات پرتکرار اشاره کرد. برای نمونه، در کتاب دین و زندگی برای هر کدام از صفحات ابتدای کتاب که با آیات کریمه قرآن شروع می‌شود، رمزینه قرار داده‌اند تا آموزش در کنار مباحث دیداری با شنیداری؛ یعنی شنیدن صوت قرآن همراه شود و تأثیر بیشتری داشته باشد. در بخش پاسخ به یک پرسش نیز سؤالات پرتکرار در کلاسها مطرح است. برای مثال، این پرسش که «اینکه خود آفریننده چرا نیاز به خالق ندارد و چرا جهان در بقا نیازمند خالق است» (دین و زندگی، پایه ۱۲: ۱۵-۱۱). همچنین نظریه تکاملی داروین و نظریه بیگ‌بنگ را به عنوان رمزینها (همان: ۱۹) برای اطلاعات بیشتر قرار داده تا هر دانش‌آموزی که علاقه‌مند است، ورود پیدا کند و این تغییرات همراه با نوآوری است. در این رابطه طرح تحول دروس معارف اسلامی، در درس اندیشه اسلامی، درصدد تغییرات و نوآوری، در چهار سطح صحت محتوا (محتوای صحیح)، محتوای کاربردی، محتوای گرایشی و ادبیات دانشجویی است (جمعی از نویسندگان، ۱۴۰۱) که تکرار محتوا کمتر به چشم می‌خورد؛ ضمن اینکه بیان محتوا با تغییرات و نوآوری همراه است.

در رابطه با تکرار محتوا در حوزه «مفاهیم و تکرار واژه‌ها» می‌توان به نمونه‌های ذیل توجه داشت. در بحث خاتمیت و بیان ویژگی‌های حضرت ختمی مرتبت (ص)، تکرار در مفاهیم و واژه‌ها در هر دو دوره (آموزش و پرورش و آموزش عالی) رخ داده است. در درسهای روشن‌ترین شب (خلاصه) (سوم ابتدایی: ۶۹)، شناخت قرآن (خلاصه) (پنجم ابتدایی: ۴)، پیامبر رحمت (خلاصه) (هفتم: ۶۳)، اسوه فداکاری و عدالت (هفتم: ۷۵)، آخرین پیامبر (یازدهم: ۲۸)، معجزه جاودان (یازدهم: ۴۰) و مسئولیتهای پیامبر (یازدهم: ۵۴) با ویژگی‌های پیامبر (خاتمیت، قرآن معجزه جاوید)، تکرار کاملاً و به وضوح روشن است. در چنین مواردی لازم است در آموزش عالی، چه در مبحث خاتمیت و چه در اعجاز قرآن، به تفصیل بیان شود به ویژه بحث اعجاز قرآن به سه جنبه اعجاز طریقی، لفظی و محتوایی بسنده شده که تکرار است؛ در حالی که به تفصیل

بیان کردن اعجاز قرآن، هم از جنبه موضوع سوره، واژه‌ها، ترکیب واژه‌ها و عبارات؛ ارتباط آیات با یکدیگر، چه از لحاظ ساختار درونی و چه از لحاظ ساختار بیرونی؛ ارتباط سوره‌ها، اعجاز محتوایی و نکات ادبی و بلاغی، می‌تواند اثر شناخت قرآن را بیشتر کند.

محور دوم: امام‌شناختی

آنچه در محور امام‌شناختی بر اساس «قاعده اجمال و تفصیل» بررسی شد، به شرح ذیل است. در مبحث اهل بیت پیامبر (ص) (دوم ابتدایی: ۴۴) و امامت، تداوم رسالت (یازدهم: ۸۴) با آموزش عالی، تکرار محتوا به صورت اجمال و تفصیل است. نکته قابل تأمل آن است که در بحث شناخت اهل بیت (ع)، قاعده برعکس شده است؛ به این صورت که شناخت از چهارده معصوم (ع) در دوره‌های آموزش و پرورش، مفصل بررسی شده است؛ در حالی که در آموزش عالی، شناخت از امامان معصوم (ع) بسیار بسیار خلاصه و بهتر است بگوییم خیلی مختصرتر از آموزش و پرورش بحث شده است. لذا قاعده اجمال و تفصیل به صورت عکس بیان شده است؛ یعنی در آموزش عالی به صورت اجمال و در آموزش و پرورش به صورت مفصل پرداخته شده است.

از آنچه در حوزه امام‌شناسی بر مبنای «نوآوری و تغییر» است، می‌توان به پاسخ به پرسشهای مطرح و به‌روز اشاره کرد. برای نمونه، در درس «امامت، تداوم رسالت» (یازدهم: ۶۵) و در بخش «دانش تکمیلی»، پاسخ به این سؤال که با توجه به حضور قلب، امام علی (ع) چگونه متوجه درخواست فقیر شدند؟ همچنین وجود رمزینه در هر مبحث، نوعی تغییر و نوآوری در مبحث امامت است.

اما تکرار محتوا در مفاهیم و واژه‌ها به شرح ذیل است. در بخش امامت حضرت امیر (ع)، کلیه مباحث کاملاً تکرار است: یک جهان جشن (عید غدیر) (پنجم ابتدایی: ۶۳)، پیوندی جاودان (هشتم: ۴۱)، روزی که اسلام کامل شد (هشتم: ۴۹)، جان و جانشین پیامبر (یازدهم: ۹۶). در آموزش عالی نیز در مبحث امامت امام علی (ع)، تکرار محتوا هم در مفاهیم و هم در واژه‌ها بیان شده است.

در حوزه مهدویت و منجی‌گرایی، در انتظار ظهور (یازدهم: ۱۵۶) در آموزش و پرورش، با مبحث مهدویت و منجی‌گرایی، انتظار ظهور و حکومت مهدوی در آموزش عالی، تکرار محتوا دیده می‌شود؛ اما به صورت اجمال و تفصیل بیان شده است. گفتنی است مباحث منجی‌گرایی در دوره آموزش عالی نه تنها مفصل‌تر بیان شده است؛ بلکه نوآوری هم با طرح بررسی شبهات مربوط به آخرالزمان، نوعی تغییر و تفصیل را بیان کرده است.

محور سوم: ولایت‌شناختی

در مبحث ولایت‌شناسی و در درسهای دوران غیبت (ششم ابتدایی: ۵۶)، رهبری در دوران غیبت (نهم: ۵۵)، عصر غیبت امام زمان (عج) (یازدهم: ۱۴۸) و مرجعیت و ولایت فقیه (یازدهم: ۱۷۰)، تکرار مباحث در دو دوره به صورت اجمال و تفصیل بیان شده است؛ اما در مباحث ذیل دقیقاً مطالب و محتوا، تکرار در واژه‌ها و مفاهیم است: رهبری و مردم (یازدهم: ۱۸۰) با مبحث ولایت فقیه، حکومت و مردم در دوره آموزش عالی (ص ۱۸۸).

د) نتیجه‌گیری نهایی و کاربردی بودن پژوهش

بر اساس بررسی تطبیقی دروس پایه‌های مختلف مقاطع سه‌گانه آموزش و پرورش، می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که محتوای کتب مرتبط، مانند دیگر کتابهای تخصصی، مسیر نردبانی و تدریجی به سمت تخصصی و پیچیده‌تر شدن در مقاطع و پایه‌های بالاتر را می‌پیمایند. در تطابق دروس پایه‌های این سه مقطع و دروس مبانی نظری اسلام، در درس اندیشه اسلامی ۲ در دانشگاهها، قاعده اجمال و تفصیل و روند تدریجی قابل ملاحظه است. مقایسه و تطبیق صورت گرفته، در سه محور پیامبرشناسی، امام‌شناسی و ولایت‌شناسی انجام شد که بیشتر تطابق بر اساس اجمال و تفصیل بود. در مواردی نیز تکرار واژه‌ها و مفاهیم وجود داشت و در برخی موارد، نوآوری و تغییر هم دیده می‌شد. از زحمات نویسندگان محترم و گروه تألیف و تدوین کتب آموزشی در آموزش و پرورش و آموزش عالی تقدیر و تشکر به عمل می‌آید؛ اما لازم است به نقاط قوت و ضعف در هر دو گروه توجه شود.

نقاط قوت در کتاب اندیشه اسلامی ۲ در آموزش عالی

- توجه به شناخت ایمان و ایمان‌گرایی دینی، از نقاط قوت بسیار مهم در این کتاب است؛ زیرا شناخت ایمان، باوری آگاهانه و متعهدانه را بیان می‌دارد که می‌تواند کارکرد فردی و اجتماعی داشته باشد و با ورود به صحنه زندگی و اجتماعات، انسان‌ساز و جامعه‌ساز باشد.
- اندیشه اسلامی ۲ در صدد اثبات درستی اصول و پاسخگویی به شبهات است و از طرح مباحثی که بیشتر به عنوان مفاهیم ذهنی تلقی می‌شوند، گذر کرده است.
- مخاطب درس اندیشه اسلامی ۲ می‌تواند هر کس با هر ایده و فکری، دور از هر گونه تعصب که مورد پسند هر عقل سلیمی است، باشد. در واقع؛ مخاطب مباحث دین‌شناخت در اندیشه اسلامی ۲ می‌تواند اعم از مسلمانان باشد.

- بازتاب نگاه نو و بدیع به مفاهیم دینی؛ از جمله شناخت رابطه بین «عقل و دین» و «علم و دین».
- مباحث ضروری دین را به گونه‌ای تعهدآفرین بیان کرده است.
- تبیین اسلام به شکل درست و ارائه‌ی نمایی کلی از اندیشه‌ی اسلامی به جهانیان است.

نقاط قوت دروس هدیه‌های آسمان، پیامهای آسمان و دین و زندگی در آموزش و پرورش

- سخن گفتن از دین به زبان توصیفی و داستانی در بعد گرایشی می‌تواند بازتاب مفاهیم دینی را از فکر تا عمل و ورود دین به شئون زندگی فردی و اجتماعی ترسیم کند.
- مباحث تکمیلی در کتب مذکور قابل تقدیر است. مباحثی با عنوان «دانش تکمیلی» که با رمزینه همراه است، مباحث تکمیلی خوبی را برای یادگیرنده بیان می‌دارد. همچنین پاسخ به شبهاتی که در سطح دانش‌آموزان مطرح است، در قسمت «پاسخ به سؤالات شما» مطرح شده است.

نقاط ضعف

با تطبیق انجام‌شده در جداول این پژوهش، جز در موارد بسیار کم، تکرار چندانی در این تطبیق به چشم نمی‌خورد و موارد اشاره‌شده نیز می‌توانند با زبان تفصیل و با رعایت «یادآوری، فهمیدن، کاربرد، تجزیه و تحلیل، ارزشیابی، آفریدن» رفع شوند. چنانچه مراحل مذکور، از اول ابتدایی تا آموزش عالی رعایت شوند، تکرار دیگر خسته‌کننده نخواهد بود. پیشنهاد دیگر آنکه، در مقطع تحصیلات تکمیلی (ارشد و دکتری) نیز مباحث دین‌شناخت مورد توجه قرار داده شود؛ زیرا مراحل فهمیدن، کاربرد، تجزیه و تحلیل، بررسی و تأمل و آفریدن، در واقع می‌توانند فهم و شناخت یادگیرنده از اندیشه‌ی اسلامی را به صورت تدریجی هموار و کاربردی کنند.

نتایج کاربردی پژوهش

نتیجه‌نهایی که کاربردی بودن پژوهش حاضر را نمایان می‌کند و می‌تواند راهی باشد برای پیشبرد اهداف آموزش کتب معارف دینی، به شرح ذیل است:

۱) عاملی برای رشد محتوای کتب در مقاطع مختلف در دو دوره آموزش عالی و آموزش و پرورش. مشاهده و مطالعه‌ی صفحه به صفحه کتب مربوطه در آموزش و پرورش، همچنین اندیشه‌ی اسلامی ۲، به منظور تولید محتوای کتب درسی که بر مبنای علمی و قاعده‌ی اجمال و تفصیل باشد، می‌تواند رشد علمی را افزایش می‌دهد.

۲) **عاملی برای سهولت و کمک به مؤلفان محترم.** ممکن است مؤلف محترمی این دغدغه‌مندی را داشته باشد که کتابش محتوای تکراری نداشته باشد، اما فرصت مطالعه دقیق و صفحه به صفحه همه کتب مربوطه را نداشته باشد! این پژوهش کار ایشان را آسان می‌کند. بنابر این، مؤلفان محترم دروس آموزشی می‌توانند در هنگام تألیف، با مراجعه به جداول مذکور در این پژوهش، از ایجاد محتوای کتب درسی تکراری جلوگیری کنند و در هر پایه، توجه خاص به قاعده علمی اجمال و تفصیل بیشتر شود. پس سهولت در انتخاب محتوا برای تألیف رخ می‌دهد؛ زیرا تمامی مباحث تکراری مشخص شده است.

۳) **عاملی برای انگیزه‌بخشی به متعلمان.** چنین پژوهشی در ایجاد انگیزه‌بخشی در یادگیری محتوای آموزه‌های دینی برای متعلمان بسیار اثربخش است. معمولاً یکی از عواملی که می‌تواند نه تنها انگیزه، بلکه گرایش در متعلمان (دانش‌آموزان و دانشجویان) ایجاد کند، نوآوری در تولید محتوای کتب درسی است که متعلم را مشتاق به یادگیری می‌کند.

۴) **عاملی برای پیوند هدفمند میان مؤلفان هر دو دوره.** چنین پژوهشی می‌تواند پیوند فکری بین مؤلفان محترم هر دو دوره آموزشی ایجاد کند؛ به طوری که هم مؤلفان کتب درسی آموزش و پرورش بتوانند با مؤلفان کتب درسی آموزش عالی ارتباط فکری و هدفمند داشته باشند و هم بالعکس.

منابع

- آزادی، پرویز و همکاران (۱۴۰۲/الف). پیامهای آسمان (پایه‌های هفتم، هشتم، نهم). تهران: دفتر تألیف کتابهای درسی و متوسطه نظری، نشر افست.
- آزادی، پرویز و همکاران (۱۴۰۲/ب). دین و زندگی (پایه‌های دهم، یازدهم، دوازدهم). تهران: دفتر تألیف کتابهای درسی و متوسطه نظری، نشر افست.
- اعتصامی، محمدمهدی (۱۴۰۲). اصول عقاید رشته علوم و معارف اسلامی ۱-۲. تهران: دفتر تألیف کتابهای درسی و متوسطه نظری، چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.
- جمعی از نویسندگان (۱۴۰۱). اندیشه اسلامی ۲. قم: دفتر نشر معارف.
- دانشمند، مرتضی و همکاران (۱۴۰۲). هدیه‌های آسمان (پایه‌های اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم، ششم). تهران: دفتر تألیف کتابهای درسی و متوسطه نظری، نشر افست.
- عبادی، اعظم (۱۳۹۶). «آسیب‌شناسی محتوای دروس معارف اسلامی دانشگاهها؛ گرایش مبانی مظری اسلام». مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲: ۱۷۸-۱۵۷.
- محبی، علی و همکاران (۱۳۹۸). «بررسی عوامل مؤثر بر برنامه‌داری درسی نهفته درس اندیشه اسلامی دوره کارشناسی و ارائه کارهایی جهت بهبود». روان‌شناسی تربیتی، ۱۹: ۸۸-۶۰.
- محمدرضایی، محمد(بی‌تا). اندیشه اسلامی ۲. قم: نشر معارف اسلامی.
- A Group of Authors (2022). **Andishe-ye Eslami 2 [Islamic Thought 2]**. Qom: Nashr-e Ma'aref.
- Azadi, Parviz; et al. (2023). **Din va Zendegi [Religion and Life]**, Grades 10, 11, 12. Office for the Compilation of School Textbooks. Secondary Education. Tehran: Ofset Publishing.
- Azadi, Parviz; et al. (2023). **Payam-haye Aseman [Heavenly Messages]**, Grades 7, 8, 9. Office for the Compilation of School Textbooks. Secondary Education. Tehran: Ofset Publishing.
- Daneshmand, Morteza; et al. (2023). **Hadiye-haye Aseman [Heavenly Gifts]**, Grades 1-6. Office for the Compilation of School Textbooks. Secondary Education. Tehran: Ofset Publishing.
- Ebadi, Azam (2017). "Pathology of the Content of Islamic Studies Courses in Universities; Focus on Foundations of Islamic Thought". *Ma'refati Studies in Islamic University*, 2: 157-178.
- E'tesami, Mohammad Mahdi (2023). **Osool-e Aqaed, Reshte-ye Oloum va Ma'aref Eslami 1-2 [Principles of Islamic Beliefs, Islamic Sciences and Teachings Major 1-2]**. Office for the Compilation of School Textbooks, Secondary Education. Tehran: Iran Textbook Publishing.
- Mohammad Rezaei, Mohammad (N.D.). **Andishe-ye Eslami 2 [Islamic Thought 2]**. Qom: Nashr-e Ma'aref-e Eslami.
- Mohebi, Ali, et al. (2019). "Examining the Factors Influencing the Hidden Curriculum of the Course Islamic Thought in Undergraduate Programs and Suggestions for Improvement". *Journal of Educational Psychology*, 19: 60-88.